

VI

ПЕДАГОГІКА І КРАЄЗНАВСТВО

Кротік Н. Л. (м. Кам'янець-Подільський)

ЄВРЕЙСЬКА ОСВІТА В УКРАЇНІ 20х-30х рр. XX ст.: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Нині, на рубежі третього тисячоліття, надзвичайно актуальним завданням виступає необхідність консолідації народів України з метою вирішення найголовнішого питання – утвердження української держави, побудови її економічного, духовного, культурного життя відповідно до потреб кожної національності і народності, що населяють її землі. Звідси ми сповна маємо використати потенціал вітчизняної історії, зокрема у сфері етнополітики. Це є принциповим і важливим, бо як стверджують автори “Малої енциклопедії етнодержавознавства” “деяким дослідницьким працям і в етнологічній сфері неоліберальною демократичною “хвилею” надається тональність суто викривальної спрямованості будь-що затаврувати всю спадщину в етнонаціональній сфері ... коли заохочуються тенденції до “відокремлення” історії суто українського етносу від історії інших етносів, що населяють Україну, від історії її “сусідів”¹. Як магістральне бачиться завдання в тому, щоб “хвацькій хвилі історичних “відкриттів” та поверхових безапеляційних тлумачень, агресивній некомпетентності... протиставляється професіоналізм, дилетанству – об’єктивний, прискіпливий науковий аналіз суспільних явищ та подій”, щоб встановити істину в складних умовах сьогодення “спираючись на наукові критерії, соціальні та національні цінності, багатства етнонаціонального буття, вагомість українського державотворення, українського конституціоналізму”².

В розмаїтті досліджуваних етнопроблем важливості набуває питання функціонування системи освіти для національних меншин, особливо єврейської, яка попри наявність значного числа праць ще й досі залишається мало вивченою.

Відомо, що концепція прийнята на II з’їзді працівників освіти України³, має на меті створити в Україні у найближчі роки та на перспективну життєздатну систему безперервного навчання та виховання для досягнення високих освітніх стандартів, забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу, який має загально-національну цінність і виступає основою процвітання України. Серед стратегічних завдань програми є відродження і розбудова системи освіти національних меншин як найважливішої ланки виховання свідомих громадян України.

Як засвідчує досвід, наукове забезпечення освітніх перетворень неможливе без знання розвитку теорії і практики вітчизняної освіти і школи в минулому, без нового осмислення та переосмислення як вітчизняного так і зарубіжного

досвіду, особливо того, котрий раніше замовчувався або висвітлювався упереджено. Це стосується зокрема, і освіти національних меншин в цілому в т. ч. єврейської.

В цьому зв’язку важливо відзначити, що: по-перше, сучасна українська ідея має бути позбавлена будь-яких шовіністичних зазіхань. По-друге, гуманістичне розуміння національної ідеї вимагає гармонізації міжетнічних і міжнаціональних відносин. По-третє, знання витоків національної консолідації українського етносу допоможе виробити сучасні етнополітичні підходи, зробити буквальный “прорив” у наших уявленнях про етнонаціональну сферу, в тому числі і у поглядах на освіту національних меншин. Все це у цілому, допоможе подолати багато історичних стереотипів. Але справа тут не просто в подоланні “білих плям” в історії українського освітнього процесу, а у виваженому, об’єктивному аналізі його в межах наявної національної історії.

Все це, висуває як найважливіше, завдання дати об’єктивну оцінку стану освіти національних меншин, особливо євреїв в Україні у 20–30-х рр. XX ст. з тим, щоб внести відповідні корективи в сучасну практику тим досвідом, який був накопичений як державними структурами у розв’язанні освітніх завдань, так і вчительськими колективами, окремими педагогами у постановці навчально-виховного процесу на основі впровадження рідної мови, всебічного дослідження історії та культури власного народу. Зокрема, на це наголошують провідні фахівці з освіти України, як академіки НАН України Курас І.Ф., АПН Ничкало Н.Г.⁴

В зв’язку з цим, автор у пропонованій статті ставить за мету показати основні етапи та напрями досліджень історії, культури, традицій національних меншин взагалі і єврейської зокрема, що досі в українській історіографії в такій площині відсутні, висвітлити кількісний і якісний стан монографічних досліджень єврейської освіти на Україні 20-30 рр. XX ст., визначити провідні тенденції сучасної історіографії її специфіку, орієнтованість на досі невідомі дослідникам джерела.

Знову зауважимо, що історіографія єврейської національної освіти в Україні 20 – 30-х рр. XX ст. й досі нараховує мале число праць, не дивлячись на те, що в цілому в науково-допоміжному бібліографічному покажчику літератури присвяченій 1917 – 1941 рокам, частина перша, під назвою “Євреї в Україні,” підготовленому Книжковою палатою України і виданому у 1999 році міститься більше 4 тис. праць.⁵

З цього приводу Рудницькі Н.В. зазначає, що дослідження єврейської освіти сягає XIX-XX ст., коли цій проблемі присвячували свої праці відомі

єврейські просвітителі М. Моргулін, І. Оршанський, С. Дубнов, Демидов Сан-Донато. М. Моргулін в монографії "К истории образования русских евреев" зупинився на ключових проблемах, показав роль державних органів, функції яких зводилися в основному до обмежень. Він зупинився на ролі в процесі становлення єврейської освіти тодішнього міністра освіти С. Уварова, єврейського просвітителя Лілієнталя, діяльність яких і торкається також євреїв, що проживали на території України⁶. Для розуміння суспільно-політичного становища народів Росії немало зробили в своїх узагальнюючих працях С. Соловйов, В. Ключевський, М. Гершензон, О. Голубев, М. Драгоманов, М. Грушевський. Свій вклад у дослідження освіти та культури зробила історико-етнографічна комісія при Товаристві розповсюдження освіти серед євреїв, пізніше етнографічне товариство, яке очолив відомий історик, публіцист і громадський діяч С. Дубнов.⁷

Зазначимо, що наявна історіографічна база із досліджуваної проблеми дозволяє історію вивчення єврейської освіти України 20-30 рр. ХХ ст. на думку автора поділити на три періоди. Перший – це власне 20-30-ті роки. У число праць цього періоду відносяться довідникові видання, як наприклад, "Народное просвещение в СССР в 1926/1927 учебном году" (М. 1929), "Национальная политика ВКП(б) в цифрах" (М. 1930), "Школьные учреждения социального воспитания на Украине. Всесоюзная школьная перепись 15.XII.1927 года". (Х., 1930), "Культурное строительство в СССР". (М. 1936.), "Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине (к 10-й годовщине Октябрьской революции). По материалам Центральной комиссии нац. меньшинств ВУЦИК". (Х. 1927)

Великим джерелом, що проливає світло на стан освіти національних меншин є праці її безпосередніх організаторів, скажімо: Скрипник М. "Перебудовними шляхами (Проблеми культбудівництва національностей України)". Більшовик України. 1931. №12; Затонський В.П. "З питань національної політики на Україні. Промови". Х. 1933; Затонський В.П. "Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму (Доповідь та заключне слово на січневій сесії ВУАН)" К. 1934.; Буценко А.И. "Советское строительство и нацменьшинство на Украине". Х. 1926; Зингер Л. "Еврейское население в СССР" М. 1932.; Кантор Е. "Национальное строительство среди евреев СССР" М. 1934.

Причому, інтенсивність виступів керівників народного комісаріату освіти дозволяє стверджувати, що проблеми освіти у цілому, національних меншин зокрема було пріоритетним у державних та політичних структурах. Тільки нарком освіти М.О. Скрипник за роки своєї праці у вищезазначеній посаді опублікував більше 600 праць майже третина яких стосувалась або торкалась проблем життєдіяльності національних меншин, з тому числі освіти. Правда, більшість із них, як стверджує О.Б. Бистрицька була опублікована з

метою надмірної популяризації досягнень радянської влади в галузі культурної та національної політики⁸. З висновком дослідниці можна погодитись, бо в багатьох працях того часу обходились гострі кути, нівелювалися освітні проблеми національних меншин, вони були переобтяжені політичними стереотипами, подавали суперечливі факти, затушовуючи реальні проблеми. Все ж, в сукупності тогочасні праці дають певну уяву про процеси, що протікали в національній школі, однак реального, виваженого аналізу стану до пересічного читача не доносили.

Другий період, 40-80 ті роки, характерний майже повним замовчуванням проблеми. Праці цього періоду, як наприклад, Бачинського П.П. "Здійснення ленінської національної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925)" Укр.іст.журн. 1968. №1., Грищенко М.С. "Нариси з історії школи в Українській СРСР (1917-1966)". К. 1966, Паніотова І.І. "Компартія України у боротьбі за розвиток народної освіти (1931-1941)" Х. 1973. та ін. несуть на собі відбиток ідеологічного тиску тодішнього режиму, який негативно позначився на ступені і якості узагальнень, об'єктивності аналізу. Особливо про це свідчить покажчик "Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967)" К. Рад. шкіл, 1967.

Все ж, вивчення проблеми національної освіти в Україні було започатковано саме в ці роки. Це було зроблено працею Дроздової О.П. "Керівна роль комуністичної партії в створенні та зміцненні єдиної трудової школи для національних меншостей (За матеріалами Півдня України)" // ХХІ звітна наук. конфер. – Одеса, 1966. – С. 28-32. Варто підкреслити, що окремі дослідники історії шкільного будівництва цього періоду як Бондар А.А. у роботі "Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917-1965)" К. 1966, Гутянський С.К. "Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні" К. 1960, Леценко Н.М. "З історії становлення радянської системи народної освіти на Україні (жовтень 1917-1920 рр.)" УІЖ 1968. №1., зробили спробу охарактеризувати законодавчі та нормативні акти, щодо освіти серед національних меншин, дати порівняльний аналіз кількісних показників мережі національних шкіл в 20-30-х рр. Однак, й це виконано окремими фрагментами, що для тогочасної науки і обговорюваної проблематики можна вважати логічним.

Із середини 80-х років розпочинається третій етап в історіографії історії освіти євреїв України 20 – 30-х рр. З пом'якшенням політичного клімату відроджується інтерес у дослідників до цього питання. Ряд робіт присвятив цим проблемам Чирко Б.В., який розглядав проблему розвитку єврейських шкіл у співставленні з розвитком національних навчальних закладів інших національностей республіки. Зокрема, у працях "Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923-1930)", УІЖ. 1988. №6; "Національні меншості на Україні в 20-30 рр." УІЖ. 1990. №1, вже спостерігається намаган-

ня дослідника визначити контури проблеми. Однак ці праці, як і інші через відсутність достатньої кількості архівних джерел не змогли розкрити всю палітру єврейської освіти на Україні, а показали лише її кількісні параметри.

З розширенням кола джерел, введенням в науковий обіг нових раніше недоступних для дослідників документів О. Гонтарь, І. Іваненко, В. Майборода, С. Майборода, Є. Соф'янц, В. Палкін, Г. Філіпчук та ін. вже висвітлюють не тільки кількісні параметри національної освіти, але й зупиняються на негативних сторонах та чинниках, що гальмували процеси розвитку національної освіти 20 – 30-х рр. Однак, в силу об'єктивних причин вони не змогли побачити і визначити особливості національної освіти євреїв України, ототожнювали її з радянською системою освіти.

Величезна зацікавленість у дослідників проблематика національної освіти 20 – 30-х рр. проявилась у період незалежності України. Нову сторінку таким дослідженням поклала історико-педагогічна праця Войналович О.О. "Становлення і розвиток загальноосвітньої школи для національних меншин в Україні (1917-1938рр.)", захищена у 1993 році. У ній дослідниця вперше, на широкому суспільному тлі, розкрила проблему на основі нового кола джерел, ввела в обіг оригінальні документи з архівів Служби безпеки України, фонду №413 – Центрального Комітету національних меншин ВУЦВК, ф. №2582 – Міністерства народної освіти УНР, ф.1115–Української Центральної Ради. Це дало змогу показати загальні тенденції в організації навчально-виховного процесу в школах для національних меншин, розкрити основні етапи її розвитку. Однак питання єврейської національної освіти у роботі розкривалося лише як ілюстрація загальних тенденцій національної школи.

У 1998 р. вийшла в світ праця викладачки Харківського педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди Бистрицької О.Б. "Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917-1939 рр." із спеціальності 07.00.01 – історія України. Вона була присвячена дослідженню становлення системи освіти національних меншин в цілому, перегукуючи проблеми, які були висвітлені у праці Войналович О.О. В силу поставлених завдань дослідниця в основному зупинилася на причинах політики коренізації, виокремленні в цьому процесі культури національних меншин, показала як позитивні так і негативні аспекти створення системи освіти національних меншин. Однак єврейський компонент у дослідженні виявився епізодичним і не системним.

У цьому ж році, у Східно-Українському педагогічному інституті (м. Луганськ) Потаповою Л.В. була захищена дисертаційна праця із спеціальності 13.00.01. "Розвиток національної школи в Україні (1917-1933)". Розкриваючи широку панораму становлення національної школи дослідниця в той же час торкається лише окремих питань освіти національних меншин, а

саме: функціонування Національних Рад з освіти в період УНР, кількісних показників росту польських, німецьких, єврейських, болгарських шкіл, обходить проблему своєрідності постановки процесу навчання в школах різних національностей в тому числі і єврейських.

Єдиною роботою із сучасних досліджень, що безпосередньо торкається історії єврейської освіти стала дисертація Наталії Василівни Рудницької "Становлення і розвиток освіти євреїв у XIX на поч. XX ст." захищена у 2002 р. в Запорізькому університеті. Вона загалом цікаво і логічно виклала процес становлення і розвитку освіти євреїв у XIX поч. XX ст. на прикладі такого регіону як Волинь, показала соціально-економічні, політичні і правові умови розвитку освіти в цьому регіоні розкрила стан початкової, середньої і вищої освіти, аргументовано довела, що єврейська освіта в умовах Російської імперії в основному ґрунтувалась на громадській ініціативі і підтримці. Робота Рудницької Н.В. допомагає з'ясувати джерела і витoki освіти євреїв України.

Загалом, шкільна національна освіта 20-30-х рр. у дослідженнях сучасних істориків освіти обмежується двома тенденціями: вивченням школи на західно-українських землях, як наприклад, Сейко Н.А. "Педагогічні та етносоціальні засади розвитку польського шкільництва на Волині – Житомирщині у 1905-1938 рр." (К., 1999)., Ханенко В.С. "Проблема гуманізації виховання у контексті розвитку польської педагогіки міжвоєнного періоду (1918-1939рр.)" (Луганськ, 1997р.) та Буковини і Бессарабії, як: Кобилянська Л.І. "Становлення і розвиток Українських народних шкіл на Буковині (70-ті рр. XVIII – початок XXст.)" (Івано-Франківськ, 1999); Тадіян В.В. "Розвиток початкової освіти в Бессарабії (1918-1944рр.)" (К., 1999) та ін.

Окремі фактологічні дані та статистичні свідчення про професійну освіту серед євреїв – жінок містить дослідження Аніщенко О.В. "Розвиток професійної освіти жінок в Україні (друга половина XIX – початок XXст.)." (К., 1999). Однак, воно стосується іншого періоду і аналізує ситуацію в інших історичних умовах, допомагає з'ясувати лише питання про витoki та традиції професійної освіти серед єврейського населення України.

Такий перелік засвідчує, що історико-педагогічна наука ще досі не має комплексного дослідження проблеми організації єврейської національної освіти, аналізу глибинних процесів, що пронизували постановку і зміст національної школи. Як засвідчує зарубіжна історіографія, особливо російська, публікаціями праць Московського Єврейського університету та сучасні дослідження істориків, політологів України у проблемі єврейської національної школи та освіти ще досить багато т.з. "білих плям".

В цьому зв'язку зазначимо, що проблематику історії та культури євреїв досить активно досліджують вчені-історики України. Зокрема, у м. Дніпропетровську за останні 6 років вже здійснено п'ять випусків збірника праць

“Еврейская мысль сквозь века” у яких опубліковано близько 150 статей та повідомлень і в той же час, лише окремі із них торкаються проблем єврейської національної освіти 20–30-х рр. Досить інтенсивно досліджують історію та культуру євреїв Півдня України і вчені-історики Запорізького державного університету. Матеріали їх наукових пошуків містяться у регулярних збірниках: “Еврейское население Юга Украины. Ежегодник”, “Єврейське населення Півдня України: дослідження і документи”. У цих випусках містяться окремі повідомлення та свідчення про стан з єврейською освітою в цьому регіоні. Однак, регіональний аспект досліджень не повністю розкриває загальні тенденції, в них обходяться проблеми змісту, форм єврейської освіти, особливості діяльності національної єврейської школи, роль державних та політичних структур що здебільшого не входить в коло наукових уподобань цих дослідників.

Аналогічний недолік притаманний і багатьом дисертаційним дослідженням вчених – істориків. В цьому зв'язку підкреслимо, що загалом етносоціальним, етнополітичним проблемам в Україні за часи незалежності України присвячено більше 20 дисертаційних праць. І, не дивлячись на таке їх значне число питання освіти національних меншин в цілому, єврейської, зокрема, служить у них лише ілюстрацією при розгляді досліджуваних проблем або політичних ситуацій. Це, зокрема, стосується праці Липинського В.В. “Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки” (Х., 2001) [дис. докт. іст. наук]. Без сумніву, що така постановка проблеми мала б включати в себе поняття “Освіта національних меншин”. Однак, навіть при формулюванні наукових завдань дослідження автор обійшов проблему національних меншин, в той же час тільки у главі дисертації “Концепція та модель освіти УСРР у 20-ті роки” значно збагатилася б висновки, як би був врахований і етнонаціональний фактор. Такий же підхід спостерігається і в докторському дослідженні Рафальського О.О. “Національні меншини України в ХХ ст.: історіографія” (К., 2001). У такій главі, наприклад, як “Суперечливі погляди істориків на еволюцію політики більшовиків щодо національних меншин у 1920-30-х рр.” і цей дослідник обходить еволюцію політики тодішньої влади у сфері освіти, в той час коли саме ця галузь національно-культурного розвитку етнічних меншин першою серед інших зазнала утиску та репресій. Для об'єктивності варто зазначити, що вчений-історик обійшов проблему національної освіти очевидно через брак відповідних праць.

Досить багато у дослідження проблеми національних меншин привносять політологи, зокрема, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Як засвідчує 10 випусків його праць у яких глибоко розкривається проблематика все ж, сфера освіти в т. ч. єврейська національна розкривається не системно, здебільшого слугує ілюстративним компонентом тогочасного політичного процесу.

З появою єврейських національних організацій і інституцій в Україні, як: Єврейського Міжнародного Соломонового університету, Інституту іудаїки в Києві, Відділу єврейської історії та культури в Інституті політології і національних відносин НАН України, регіональних структур в Запоріжжі, Дніпропетровську, Харкові, Дрогобичі тематика і динаміка дослідження єврейської історії і культури, в т. ч. і освіти розширилися. Зокрема, окремі доповіді з історії єврейської освіти були зроблені на конференціях у Запоріжжі, Мелітополі, Херсоні, на Донбасі. За 1993-1998 роки тільки у місті Києві єврейськими організаціями було проведено шість наукових форумів під загальною назвою “Єврейська історія і культура в Україні”. У п'яти збірниках їх праць було опубліковано 350 наукових повідомлень і лише 3 відсотки з них торкалося єврейської національної освіти, і поодинокі присвячувались періоду 20-30-х рр. ХХ ст.

У цьому зв'язку, варто підкреслити те, що в багатьох наявних працях аналіз роботи єврейських шкіл здійснювався не досить виважено, в основному робиться наголос на кількісну сторону проблеми (динаміка числа шкіл, учнів в них, вчителів і т.д.) і недооцінюється якісна сторона – в якій степені школи з єврейською мовою викладання були власне єврейською національною, а не радянською з єврейськими учнями та мовою викладання.

Частково на ці проблеми звернула увагу зарубіжна історіографія. В праці “Історія єврейської освіти в СРСР” автори зокрема співставляють суперечливі статистичні дані по єврейським школам, технікумам в т.ч. і по Україні 20-30-х рр. Аналізують навчальні програми та плани з точки зору того наскільки вони відображають національні моменти. У великій монографії Цві Халеві “Єврейські школи під царизмом та комунізмом: боротьба за культуру і ідентифікацію” окремі глави присвячені розкриттю стану освіти в Україні. В ній автор на основі різних джерел робить спробу вивести статистику щодо єврейських шкіл. Виважені оцінки у дослідженні єврейських шкіл в Україні в т.ч. 20-30-х рр. робить професор Єврейського університету в Єрусалимі Мордехай Альтшулер. Однак відірваність від джерельної бази не дозволяє досліднику виписати повні та глибокі висновки з досліджуваної проблеми.

Без всякого сумніву на розвиток досліджень єврейської освіти на Україні негативно впливає розпорошеність джерельної бази. Так, розрізнені документи про життя єврейської общини містяться в державному архіві Херсонської області. Щодо нашої проблематики виділяється фонд Р-414 – Інспектура народної освіти, особливо відділ “національні меншини”.¹⁰ В Дніпропетровському державному архіві в фонді Ф-1- Дніпропетровський обком Компартії України найбільш повно зібрані документи, що характеризують роль політичних структур в формуванні та розгромі єврейської освіти. З оригінальних в цьому архіві зберігаються

особові справи і залікові книжки студентів Катерино-славського приватного політехнічного інституту (з 1918 – Катеринославського єврейського інституту) з 1916 по 1921 роки.¹¹

Аналогічна картина з документами про стан єврейської освіти і в державному архіві Запорозької області.¹² Більш повно характеризують стан єврейської освіти у 20-30-х рр. ф. 413 – Центральний комітет національних меншин Центрального Державного архіву вищих органів влади України та ф 1. оп 20 (ідеологічний відділ ЦК КП України) Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

На стан використання архівних джерел у державних архівах як регіонів, так і центральних впливає мовний чинник. Як відомо багато документів того часу писалося на мові ідеш фахівців з якої на Україні залишилося вже зовсім мало.

Таким чином, проблема становлення та розвитку єврейської освіти 20-30-х рр. знаходиться в полі зору української історіографії в якій можна виділити три етапи дослідження: перший –

20-30 ті; другий – 50-80-ті рр.; третій – кінець 80-ті рр. – період незалежності України. На перших двох у силу ідеологічного тиску на результат наукових пошуків, відчувалася ідеологічна заангажованість. Все ж. необхідність дати об'єктивну картину стану освіти національних меншин у цілому, єврейської зокрема стимулювали пошуки науковців, які у 50-80 рр. ХХ ст. виокремили дану проблематику. Однак динамічного розвитку наукові дослідження з етнополітики дістали у період незалежності України. Відкриття нових архівних джерел вплинули на об'єктивність досліджень. Необхідність побудови Української держави на основі злагоди між народами і народностями, що її населяють, пріоритети в пошуку шляхів задоволення культурних, освітніх потреб різних національностей звертають увагу дослідників до історії з метою використання набутого досвіду. Все це не вичерпує коло проблематики, а стимулює дати об'єктивний літопис освітнього процесу на Україні.

Примітки

1. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – Київ: Вид-во "Генеза"; Вид-во "Довіра", 1996. – С. 4
2. Там само. – С. 5
3. П-й Всеукраїнський з'їзд працівників освіти. – Київ, 2001. – С. 137-155
4. Ничкало Н. Профтехосвіта на рубежі ХХІ століття: єдність науки і практики // Проф. техн. освіта. – 2000. – №1. – С. 2-5; Гончарова С., Ничкало Н. Дисертаційні дослідження з педагогіки: діапазон наукових пошуків і проблеми якості // Педагогіка і психологія профтехосвіти. – 2001. – №2. – С. 6-17).
5. Євреї в Україні. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. 1917-1941. Ч. I. – Київ, 1999. – 185с.
6. Рудницька Н.В. Становлення та розвиток системи освіти євреїв на Волині у ХІХ – на поч. ХХ ст. Автореф... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2002. – С. 7
7. Там само. – С. 8
8. Бистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917-1939 рр. Дис... канд. іст. наук. 07. 00. 01. – Харків 1998. – С. 16
9. Модиевский Семен Евреи Юга Украины (по материалам государственного архива Херсонской области), проблемы иудейской религии // Єврейська історія та культура в Україні. Матер. конфер. Київ 8-9 грудня 1994. – Київ, 1995. – С. 139-142
10. Михайлова А.А. Обзор документов государственного архива Херсонской области "Еврейское население Херсонского округа в 20-е – начало 30-х гг. // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. Тези до наук. конфер. 19-20 лист. 1992 р. – Запоріжжя, 1992. – С. 119
11. Ченцова Н.Т. Документы государственного архива Днепропетровской области о еврейском население Юга Украины // Там само. – С. 117
12. Турченко Ф.Г., Ігнатуша О.М. Документальні джерела держархіву Запорізької області зісторії єврейського населення Запорізького краю (ХІХ-ХХ ст.) // Там само. Конфер. 27-28 X. 1994 р. – Запоріжжя 1994. – С. 41

